

## ERMENİSTAN'IN BOLŞEVİKLEŞMESİ

Dr. İskender YILMAZ\*

**K**âzım Karabekir Paşa'nın komutasında yürütülen Şark Harekâtı'nın neticesi olarak 7 Kasım 1920'de Ermeniler Gümrü'yü Türk birliklerine teslim etmek mecburiyetinde kaldılar.<sup>1</sup> Türk birliklerinin Gümrü'ye girmesinden sonra iktidarda bulunan Ohancanyan Kabinesi istifa etti.<sup>2</sup> İdareyi ele alan yeni kabine ise Taşnaklar ve Sosyal İhtilâlcilerden oluşuyordu.

25 Kasım 1920'de Kâzım Karabekir başkanlığındaki Türk heyeti ile Aleksandr Hatisyan başkanlığındaki Ermeni heyeti arasında Gümrü Antlaşması'nın müzakerelerinin başladığı sırada, yeni kabinenin başkanı S. Varazyan, Türklerle iyi ilişkilerde bulunmak ve antlaşmayı neticelendirmek niyetinde bulduklarını bildiren bir telgraflı Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne gönderdi.<sup>3</sup>

Varazyan tarafından kurulmuş olan hükümet Gümrü Antlaşması'nın imzalanmış olduğu gün, yani 2/3 Aralık 1920'de Bolşeviklerin baskısıyla istifa etti.<sup>4</sup> Bundan sonra Ermenistan'da Bolşevik faaliyetler şiddetli etkisini göstermeye başlayacaktır.

Rusya'da Bolşevik ihtilâli gerçekleşikten sonra, Rus liderler Kafkasya'da Bolşevizm'i yayma politikalarını günden güne arttırıyorlardı. 1920'de bu politika tamamen açığa çıktı. Rusya, Kafkasya'da Bolşevizmi gerçekleştirmek için, siyasî faaliyetlerine askerî faaliyetlerini de ekledi. Lenin, 17 Mart 1920'de Kafkas Cephesi Harbî İnkılâp Şurâsı Başkanı Orcanikide'ye çektiği telgrafta Bakû'nün alınmasının zarurî olduğundan bahsetmiş ve Gürcistan'ın da aynı öneme haiz olduğunu vurgulamıştı.<sup>5</sup> Görülüyor ki, Lenin için gerek stratejik ve gerekse ekonomik açıdan Kafkasyada Azerbaycan ve Gürcistan daha ön planda geliyordu. 28 Nisan 1920'de petrol rezervleri ve üretimi ile bir hayli önem arzeden Bakû, Bolşevikler tarafından işgal edildikten sonra, Bolşevikleşme faaliyetlerinde bir nevi üs olarak techiz edildi ve buradan Ermenistan ve diğer Kafkas ülkeleri üzerine siyasî ve askerî hareketler yönetildi. Özellikle Menşevik olan Vrangeli'nin ordusunun tamamen mağlup olması,

\* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğrt. Üyesi.

<sup>1</sup> ATASE; A. 1/4282, Kıs:584, Dos:6/121-A, Fih:38.

<sup>2</sup> Ov. Kaçaznuni, Daşnaksutyun Bolşe Neçego Delat, Bakû 1990, s.40.

<sup>3</sup> Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele dönemine ait 100 belge) 1919-1923, I, Ankara 1981, Belge 30, s.18.

<sup>4</sup> Kaçaznuni, Daşnaksutyun Bolşe Neçego Delat, s.40.

<sup>5</sup> Lenin, V.İ., Azerbaycan Hakkında, Bakû 1958, 111.

Lenin'in Kafkasya'da daha rahat hareket etmesini sağladı.<sup>6</sup> Nihayet 1920 sonlarında Rusya Ermenistan'ın bir an evvel Bolşevikleşmesi için faaliyetlerini arttırdı.

Kasım ve Aralık ayı içinde Ermenistan'ın bolşevikleşeceği Türkiye tarafından da tahmin edilmekteydi. Kâzım Karabekir Paşa, 22 Kasım 1920'de Genelkurmay Başkanlığı'na çektiği bir telgrafta, sulh niyetimiz hakkında endişelerden ve Ermenistan'da vaktinden evvel bir Bolşevik ihtilâlin meydana geleceğinden bahsediyordu.<sup>7</sup> Ayrıca Gümrü'de bulunan Ermeni murahhas heyeti başkanı Hatisyan, Kâzım Karabekir Paşa'ya müracaat ederek sulhun tesisinin uzaması halinde Ermenistan'da bir Bolşevik ihtilâlinin çıkabileceğini bildirmişti.<sup>8</sup>

30 Kasım 1920'de Stalin tarafından Kafkasya hakkında şöyle bir açıklama yapıldı:<sup>9</sup>

*"...Vrangel darmadağın edildikten sonra Ermenistan'da ve Gürcistan'da Antanta'nın muvaffakiyet kazanmak istekleri hayli azalmıştır. Taşnak Ermenistanı şüphesiz ki, Antanta'nın fitnelikleri kurbanı oldu. Antanta onu Türkiye üzerine kaldırdı, sonra da onu rezillikle terk edip Türklerin pençesine verdi. Asla şüphe yoktur ki, Ermenistan'ın bağımsız olması için bir tek çaresi vardır. O da Sovyet Rusya ile ittifak kurmasıdır. Bu hal şüphesiz o halklar için ibret dersi olacak ki, onların burjuva hükümetleri Antanta karşısında baş eğmekten el çekmiyor. Birinci sırada ise bu hal Gürcistan için bir ibret dersi olacaktır..."*

Bu konuşmasıyla Stalin, bir taraftan Ermenistan'ın Bolşevikleşmesinin şart olduğunu vurguluyor, diğer taraftan ise Gürcistan'ı tehdit ediyordu.

Nihayet Ermenistan'ın kuzey bölgelerinde Taşnaklara karşı silahlı bir ayaklanma başladı.<sup>10</sup>

29 Kasım'da Bolşevikler İcevan (Kervansaray) ve Delican'a girdiler ve kendilerini Kervansaray'da Ermenistan Sovyet-Sosyalist Cumhuriyeti'nin geçici hükümeti olarak ilân eden Devrim Komitesini kurdular.<sup>11</sup>

Kâzım Karabekir Paşa 1 Aralık 1920'de Ankara'ya çektiği telgrafla; "Budu G. Midivani'ye gelen malûmata göre Kervansaray'ın Rus askerleri tarafından işgal edildiği ve beraberlerinde Ermeni Sovyet hükümet azalarının dahi bulunduğunu tahakkuk etmişti. Anlaşıyor ki, Taşnak hükümeti tamamıyla nüfuzunu kaybetmiş ve Bolşeviklerin gelişinde kaçacak delik arıyordu. Fakat Gümrü'de bize ilticadan

<sup>6</sup> Lenin, Azerbaycan Hakkında, s.133.

<sup>7</sup> ATASE, A: 1/4282, Kls: 589, Dos: 6/121-A, Fih: 66.

<sup>8</sup> ATASE, A: 1/4282, Kls: 589, Dos: 6/121-A, Fih:95-1.

<sup>9</sup> Stalin Eserleri IV, Bakû 1947, s.452.

<sup>10</sup> A. Şemsutdinov-Y.A. Bağirov, Bir Karagün Dostluğu Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri, (Çev. A. Hasanoğlu), İstanbul, s.28.

<sup>11</sup> Vakıf, 13 Kânun-ı evvel 1336 (13 Aralık 1920), No:1081; Şemsutdinov Bağirov, Bir Karagün Dostluğu, s.28.

*“Taşnaksutyun Partisyası hakimiyette olduğu 30 ay müddetinde Kafkasya’da Ermeni ahalisinin yüzde otuzbeşini ve Türk (Azeri) ahalisinin yüzde otuz beşini mahvetmişti.”*

Bolşeviklerin, Taşnaklar üzerine baskı kurarak yeni sistemi oturtma çabaları Ermenistan’ın geleceği hakkında halk tarafından bir belirsizlik olarak nitelendirilmeye başlandı.

Bolşeviklerin 5 Aralık 1920’de iktidara gelmelerinden sonra, Taşnaklar bir müddet sessizliklerin devam ettirdiler. Fakat daha sonra Taşnak liderlerinin tutuklanması<sup>20</sup> ve ülkede hüküm süren ekonomik sıkıntılar tekrar Taşnakları gündeme getirdi. Bolşevikler Ermenistan’da Hakim olduğu zaman Taşnak liderlerinin önemli bir kısmı ülkeyi terk etmişti. Ermenistan’da kendilerine “Solcu Taşnak” diyen ve Bolşeviklerce küçümsenip, dışlanan küçük bir azınlık daha vardı. Fakat son bir çaba ile Sovyetleri geri göndermek için Taşnaklar organize oldular ve 18 Şubat 1921’de karşı bir devrim hazırladılar.<sup>21</sup>

18 Şubat’ta Ermenistan’da teşekkül eden Taşnak hükümeti “Selamet Komitesi” namını alarak, Varazyan Selamet Komitesi’nin başkanlığına getirildi.<sup>22</sup>

Selamet Komitesi ile Bolşevikler arasında devam eden muharebeler neticesinde Ermenistan’ın güney cephesinde bulunan Bolşevik birlikleri mağlup olarak Nahçıvan karşısında bulunan Türk birliklerinin bulunduğu bölgeye çekildiler.<sup>23</sup> Kuzey bölgesinde ise Tiflis tren hattı üzerinde Taşnaklar ve Bolşevikler arasında çatışmaların devam etmesine rağmen 18 Şubat itibarıyla ülkede bir Taşnak hakimiyeti göze çarpıyordu.<sup>24</sup>

Bolşeviklerin cephelere yeni kuvvetler sevk etmesi üzerine Taşnak Hükümeti fazla direniş göstermedi ve 1 Mart 1921’de Bolşevikler duruma hakim olarak idareyi ele aldılar.<sup>25</sup>

Türkiye Hükümeti, Ermenistan’da Bolşevik ve Taşnaklar arasında gidip gelen hükümet ve rejim değişikliğine ihtiyati bakıyordu. 21 Şubat 1921’de Kâzım Karabekir Paşa’nın Nahçıvan’da bulunan Türk birliği komutanı Veysel Bey’e bir telgraf çekerek Taşnak ihtilâline Türklerin iştirak edip etmediğini sorması üzerine Veysel Bey, Türk tarafından Taşnak ihtilâline hiçbir katılım olmadığını bildirmişti.<sup>26</sup>

<sup>20</sup> ATASE, A1/42828, Kls: 589, Dos: 6/121-A, Fih: 113; Veysel Ünüvar, İstiklâl Harbinde Bolşeviklerle Sekiz Ay 1920-1921, İstanbul 1948, s.82.

<sup>21</sup> Ataöv, Une Source Armenienne, s.24.

<sup>22</sup> Hakimiyet-i Milliye, 15 Mart 1337 (1921), No:133.

<sup>23</sup> Hakimiyet-i Milliye, 15 Mart 1337 (1921), No:133.

<sup>24</sup> Vahdet, 23 Şubat 1337 (1921), No.23.

<sup>25</sup> İkdâm, 1 Mart 1337 (1921), No:8610.

<sup>26</sup> ATASE, A. 6/6686, Kls: 924, Dos: 6-1, Fih: 29/5.

başka kaçacak yerleri yoktur. Taşnaklar sonunda bu marifeti yaparlarsa bunları Erzincan Garnizonuna göndermek mi, yoksa Bolşeviklere teslim etmek mi uygundur” diyerek fikir sormuştur.<sup>12</sup>

30 Kasım 1920’de Ermenistan Devrim Komitesi<sup>13</sup> Lenin’e bir mesaj göndererek yardım isteğinde bulundu. Bu mesajda şöyle deniliyordu<sup>14</sup>:

*“Dünya devriminin önderi bilmelidir ki, Taşnak hükümetinin cinai politikasından ve ülkede artan anarşiden öfkeye kapılan Dilijan (Delican) ve Kervansaray bölgelerinin köylüleri isyan bayrağını açtılar. Ermenistan Komünist Partisi bu kendiliğinden doğan hareketin yönetimin üstlendi ve Ermenistan’ı bir Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak ilân ederek Ermenistan Devrim Komitesi’ni kurdu. İlk darbe indirildi. Dilijan kendi elimize geçti. Galeyana gelen isyancılar Antant devletlerinin ajanı, aşağılık düşmanı kesin olarak devirmek için mücadele ediyorlar. Kitlelerin taleplerini yerine getiren bizler devrim komitesini kurarak ezilen doğu halklarının kurtarıcısı yüce Sosyalist Rusya’nın yiğit Kızıl Ordusu’nun bu zor mücadelemizde bize gerçek yardımda bulunacağı umuduyla ilerliyoruz. Tüm Ermenistan işçi ve köylüleri adına Halk Komiserleri Sovyeti’nden bu yardımı yapmasını rica ederiz. Yaşasın Rusya Sosyalist Cumhuriyeti.”*

Lenin’in emri üzerine on birinci ordu birlikleri ayaklanan Ermeni halkına yardımda bulunabilmek için harekete geçti. Bolşevikler Kızıl Ordu’nun yardımıyla 2 Aralık 1920’de Ermenistan’ın başkenti Erivan’ı ele geçirdiler.<sup>15</sup>

5 Aralık’ta Rus askerlerinin de Erivan’a girmesiyle Ermenistan’da tamamen Bolşevik idaresi hakim oldu.<sup>16</sup>

5 Aralık’tan sonra Bolşevikler Taşnaklar üzerinde tam bir baskı kurmaya başladılar.<sup>17</sup> Çünkü Taşnaklar iktidara geldikleri vakit Ermenistan’da 1.200.000 kişi yaşamaktaydı. İki buçuk yıllık kitlevi katliam neticesinde 1920 sonlarında bu sayı 770.000’e düşmüştür.<sup>18</sup>

Ayrıca 1918-1920 yıllarında Ermenistan arazisinde Müslümanlara karşı yapılmış baskı ve cinayetleri zamanla kendileri de dile getirmişlerdir. Mesela A.A. Lalayan “Taşnaksutyun Partisyasının Eksinkılabı Rolü” adlı makalesinde şunları yazıyor<sup>19</sup>:

<sup>12</sup> ATASE, A: 1/4282, Kls: 589, Dos: 6/121-A, Fih:95-1.

<sup>13</sup> Ermenistan Devrim Komitesi şu üyelerden oluşmaktaydı: Başkan, S. İ. Rasyan; Üyeler:İ.İ. Davletyan, A.A. Mravyan.

<sup>14</sup> Şemsutdinov-Bağirov, Bir Karagün Dostluğu, s.28.

<sup>15</sup> Türkkiye Ataöv, Une Source Armenienne: Hovhannes Katchaznovı, Ankara 1985, s.11.

<sup>16</sup> ATASE, A:4/6663, Kls: 717, Dos: 15/17, Fih: 118.

<sup>17</sup> Vakıt, 22 Kânun-ı evvel 1336 (2 Aralık 1920), No:1090.

<sup>18</sup> Cemil Hesenov, Ağ Lekelerin Kara Gölgesi, Bakû 1991, s.76.

<sup>19</sup> Hesenov, Ağ Lekelerin Kara Gölgesi, s.76.



İktidarı ele geçirdikleri zaman bütün devletlere çektikleri telgraflarda son insan ve son mermiye kadar mücadeleyi sürdüreceklarını bildiren Taşnak liderleri çareyi ülkeyi terk etmekte buldular.<sup>27</sup>

Bolşeviklerin hakimiyeti eline almasına rağmen Taşnaklar yine de faaliyetlerini sürdürmeye çalışıyorlardı. Fakat askerî malzemenin kısıtlı oluşu Taşnakları zor duruma sürüklemişti. Varazyan, malzeme temini için Türkiye'ye müracaat etmeyi uygun görerek 18 mart 1921'de Türkiye'nin Ermenistan temsilcisi Bahaddin Bey'e bir mektup göndererek yardım talebinde bulundu.<sup>28</sup> Fakat son zamanlardaki Türk-Rus münasebetlerini ve Moskova görüşmelerinin önemini iyi bilen Türkiye Hükümeti, Taşnaklara hiçbir askerî malzeme yardımı teşebbüsünde bulunmadı.<sup>29</sup> Türk Hükümeti tarafından da yardım alamayan Taşnakların yola getirilmesi uzun sürmedi. Nisan 1921'in ilk haftasında Bolşevikler, Ermenistan'a tamamen hakim oldular. Böylece Sovyet Rusya'nın yayılımcı politikası Ermenistan'ı da yutmuş oluyordu.

---

<sup>27</sup> Vahdet, 6 Mart 1337 (1921), No: 11.

<sup>28</sup> Ataöv., Une Source Armenienne, s.24.

<sup>29</sup> Gümrü Antlaşmasının beşinci maddesinde: "Ermenistan Cumhuriyeti istekte bulunursa Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti Ermenistan'a silahlı yardımda bulunmağı yükümlenir." İbaresini mevcuttur. Varazyan yardım talebinde bu maddeyi dikkate almış olabilir.

Ali Haydar Bayat , ön çalışma olarak nitelendirdiği “Azerbaycan’ın Yiğit Evladı Ali Bey Hüseyinzade ( Prof.Dr. Hüseyinzade Ali Turan ) ve Türkiye’de Yayınladığı Eserleri “ adlı kitabını geliştirerek böylesine büyük bir şahsiyeti bir kez daha okuyucuların dikkatine sunmaktadır.

“Hüseyinzade Ali Bey “ adlı bu yeni eser, 1998 tarihli olup, Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı tarafından 410 sayfa olarak, Ankara’da yayınlanmıştır.

Kitaptaki konular şu başlıklar altında verilmektedir:

- Hayatı , Doğumu ve Azerbaycan’daki Tahsili
- Türkiye yılları
- Şahsiyeti
- Sanatı
- Türkçülüğü ve Türkçülük Tarihindeki Yeri
- Hüseyinzade Ali Bey’e Ait Anektodlar
- Hayat Gazetesi’ndeki Yazıları
- Füyuzat Mecmuası’ndaki Yazıları
- Edebi Eserleri
- Tıbbi Eserleri
- Şiirleri
- Makaleleri
- Hüseyinzade Ali Bey’in Aile Şeceresi

Ayrıca eserde Hüseyinzade Ali Bey’in çeşitli kongrelerde sunduğu tebliğler ve tuttuğu notlara yer verilmektedir.

Konu ile ilgili bibliyografya mevcuttur. Kitabın son kısmında Hüseyinzade Ali Bey’in eserlerinin bir kısmına yer verilmiştir ki bunlar arasında, Kemal Cenap ile birlikte hazırladıkları ancak tamamlayamadıkları 595 maddelik Tıp Lügati ( A harfi ) de bulunmaktadır.

Prof. Dr. Ali Haydar Bayat , Hüseyinzade Ali Bey’in kızları, Saide Santur ve Feyzaver Alpsar’ın, babaları ile ilgili evrakı kendi anabilim dalına verdiklerini ifade etmektedir. Tabii ki bu evrak içinde “Hayat” ve “Füyuzat” koleksiyonlarının olup olmadığını bilmiyoruz. Bunların da Türkiye’nin büyük kütüphanelerinde araştırmacıların istifadesine sunulması gerektiğine inanıyoruz.

Ali Haydar Bayat’ı da, Hüseyinzade Ali Bey’i tanıtmaya yolundaki çalışmalarından dolayı kutluyoruz.

**ALİ HAYDAR BAYAT'IN "HÜSEYİNZADE ALİ BEY " ADLI ESERİ  
ÜZERİNE**

Alaattin UCA\*

**T**ürk Milleti'nin yetiştirdiği önemli şahsiyetlerden biri de Hüseyinzade Ali Bey'dir.

Ali Bey,1864 'te Baku 'nun Salyan kasabasında doğmuştur. O, tıp profesörü, doktor, gazeteci, şair, ressam , mütercim, dilci, ideolog ve hümanisttir. Hayatının bir kısmını Azerbaycan'da bir kısmını da Türkiye'de geçirmiştir. Ancak, ne Türkiye'de ne de Azerbaycan'da yeterince tanınmamıştır. Çünkü O,yaratılış icabı ön plana çıkmak istemeyen bir yapıya sahiptir.

Ali Bey , yukarıda belirttiğimiz özellikleri yanında, Türkçülük fikrini savunan bir mütefekkindir. Türk birliğini gerçekleştirmek için yoğun gayret göstermiştir. Birlik ve beraberliğe daha çok ihtiyaç duyduğumuz bu günlerde O'nun Türk birliği hakkındaki düşünceleri ortaya konulmalı ve kendisi özellikle genç kuşaklara daha iyi tanıtılmalıdır.

Hüseyinzade Ali Bey, Türk birliğine giden yolun köprüsünün dil olduğunu kavramış, Türk Dünyası için, İstanbul Türkçesi'ni esas almış ve bundan dolayı bazı Azerbaycan'lı yazarlar tarafından eleştirilmiştir.

O, Türk Milleti'ni oluşturan gruplardan (Tatarlar gibi ) ayrı bir kavim olarak bahsedilmesine karşı çıkmıştır. Bu tür ayrımların Türk Milleti'ni birlikten uzaklaştırdığına inanmıştır.

Osmanlı Devleti'nin sülale taassubu içinde bulunduğunu, bu nedenle Türk Dünyası ile yeterince ilgilenmediğini belirtmiş ve bu durumu eleştirmiştir.

Ali Bey, Türkler'in her yerde necip olan Türk adlarını değil de meşhur bir hükümdarın, mesela, Çağatay bin Cengiz'in, Nogay Han'ın, Özbek Han'ın, Sultan Osman bin Ertuğrul'un, Tatar Han'ın adlarını kendilerine takmalarının bir kusur olduğunu ve hiçbir Alman veya Fransızın kendilerine, Hohensol, Bourbon, Bonapart demediğini, bizdeki bu adetin garip olduğunu ve terk edilmesi gerektiğini savunmuştur.

\* Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.